

Universiteit
Leiden
The Netherlands

**Leken trekken tot Gods Woord. Dirc van Herxen
(1381-1457) en zijn Eerste Collatieboek**

Beek, J.L. van

Citation

Beek, J. L. van. (2009, November 25). *Leken trekken tot Gods Woord. Dirc van Herxen (1381-1457) en zijn Eerste Collatieboek. Middeleeuwse studies en bronnen*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/14441>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/14441>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

HOOFDSTUK 4

Overlevering van het Eerste Collatieboek

HET EERSTE COLLATIEBOEK IN HANDSCHRIFT L EN U

In zijn kroniek wijdt Jacobus de Voecht een afzonderlijk hoofdstuk aan het volkstalige *collationale* van Dirc van Herxen, waarin hij kort en krachtig vertelt over het hoe en waarom:

Iam de zelo suo ad multas Deo lucrandas animas aliqua perstringamus. Ipse, ut laici quoque attraherentur ad audiendum verbum Dei, composuit duos magnos libros theutonicales, ex quibus diebus festivis legeretur eis aliqua materia, tempori deserviens. Sed et idem ipse aliquando eis fecit collationem, in palacio stando more nostro, sicut clericis facimus. In magnis et precipuis festis pro omnibus fecit devote et efficaciter, auditores suos movens cordialiter ad Dei timorem et compunctionem cordis.¹

[Laten wij nu kort iets vertellen over zijn ijver om vele zielen te winnen voor God. Opdat de leken ook zouden worden aangetrokken om het Woord van God te horen, heeft hij zelf twee grote volkstalige boeken opgesteld, waaruit op feestdagen een bepaald onderwerp, passend bij de tijd, voor hen moest worden gelezen. Maar soms hield hij ook zelf een collatie voor hen, op onze manier op de plaats staande zoals we voor clerici doen. Op grote en belangrijke feestdagen deed hij dit toegewijd en doeltreffend en bewoog zijn toehoorders hartelijk tot de vreze Gods en berouw van het hart.]

Ook de Latijnse en de Middelnederlandse versie van de anonieme vite maken melding van Dircs inspanningen in de volkstaal:

Nunquam ociosus in cella, nam multos devotos tractatulos scripsit et dictavit (...). Multas utiles ad diversos scripsit epistolas. Hec et multa alia dictavit et scripsit manu propria. Insuper valde egregius et planus translator fuit et expositor de latino in teutonicum, nam multas materias de viciis et virtutibus scripsit et transtulit, item Passiones Sanctorum et multa utilia.²

[Nooit [zat hij] zonder bezigheden in zijn cel, want hij heeft vele devote traktaatjes geschreven en laten optekenen. (...). Hij heeft vele nuttige brieven geschreven aan verschillende personen. Deze en vele andere [teksten] heeft hij gedicteerd en eigenhandig opgeschreven. Bovendien is hij een zeer

1 Schoengen 1908, p. 64 (hoofdstuk 22). Ook in hoofdstuk 18 noemt De Voecht het *collationale* al even, wanneer hij Dirc van Herxens ijver tot schrijven noemt, die onder andere blijkt 'ex collacionibus, quas de diversis materiis collegit et apte in teutonicali lingua transtulit' (p. 56).

2 Schoengen 1908, p. 233-236.

voortreffelijk en duidelijk vertaler geweest en een uitlegger van het Latijn in de volkstaal, want hij heeft veel gedeelten over zonden en deugden geschreven en vertaald, evenals de lijdensgeschiedenissen van de heiligen en vele nuttige dingen.]

Nummer was hy ledich in sijnre kamer, want hy heeft vele devoter boekskens gescreven ende gemaakt. Hy screef oek vele nutter epistelen tot alrehande personen. Hy was oek een guet slecht oversetter en beduder van het latijn in duitsche, want hy heeft veel materien van den sunden ende doechden ghescreven ende overgheset.³

Wanneer we deze gegevens combineren, dan blijkt het *collationale* dus te bestaan uit twee omvangrijke boeken waarin tal van teksten over zonden en deugden, heiligen en andere bruikbare onderwerpen bij elkaar zijn gebracht. Sinds de ontdekking van J. Deschamps weten we dat het *Eerste Collatieboek* bewaard is gebleven.⁴ Het is in zijn geheel, met het eerste stuk over de zonden en het tweede stuk over de deugden, overgeleverd in handschrift Utrecht, UB 3 L 6 (in het vervolg aangeduid als U). Het eerste stuk over de zonden vinden we ook in handschrift Leiden, UB BPL 2231 (L).⁵

L is waarschijnlijk het oudste van de twee.⁶ Het telt 149 perkamenten folia van niet al te hoge kwaliteit en is gebonden in een achttiende-eeuwse band. De codex is in twee fasen vervaardigd. De hoofdtekst op f. 4-145 is in twee kolommen afgeschreven door kopiïst a in een goed verzorgde *cursiva* uit de eerste helft van de vijftiende eeuw, mogelijk uit de jaren twintig of dertig. De inhoudstafel, rubricatie, foliëring en correcties zijn door kopiïst b aangebracht in een hybrida. Mogelijk zat er enige tijd tussen de activiteiten van de beide kopiïsten, maar zeker is dit niet. Kopiïst b werkte waarschijnlijk in het klooster Gaesdonck, gezien het feit dat hij op f. 3v aan het eind van de inhoudstafel het volgende bezittersmerk noteerde: 'Item dit boeck hoert in dat regulier cloester in der Gaesdonck bi Goch.' Behalve op f. 1v zijn in het handschrift geen contemporaine gebruikerssporen aanwezig.⁷ Uitgezonderd de versierde initiaal op f. 4r is er geen decoratie aangebracht; de codex biedt over het geheel genomen een verzorgde, maar sobere indruk.

Uit het colofon van U weten we dat deze codex dateert van 1445 en is geschreven in iets meer dan vier maanden. Op f. 195v staat namelijk het volgende te lezen: 'Dit boec is gescreven int jaer ons Heren M CCCC ende XLV. Ende het is begonnen des manendages na midtfasten ende gheeyndet op Sunte Marien Magdalenen avont.'⁸ Op f. 1r staat een bezittersmerk genoteerd: 'Dit boec hoert den besloten convent van Sunte

3 Idem.

4 Zie de Inleiding. Op het *Tweede Collatieboek* kom ik aan het eind van hoofdstuk 4 nog terug.

5 In verschillende publicaties wordt dit onjuist vermeld. Zo beweert Klausmann dat het Leidse handschrift, evenals het Utrechtse, het eerste deel, dus zowel het eerste en het tweede stuk, bevat. (Klausmann 2003, p. 113, n. 86.) Claassens haalt de zaak nog verder door elkaar: hij beweert dat er een handschrift is overgeleverd met het complete eerste deel en een handschrift met het tweede stuk van het eerste deel. Bovendien vermeldt hij dat het eerste stuk van het eerste deel over de zonden en deugden gaat, en het tweede stuk van het eerste deel over de heiligen (Claassens 2001, p. 225).

6 Zie bijlage 2 voor een uitgebreide handschriftbeschrijving van beide codices.

7 Wel bevat het enkele aantekeningen van Balthasar Huydecoper, die het handschrift in bezit heeft gehad (op f. 2v zijn handtekening en op f. 49v, 95r en 126r een bronverwijzing; verder heeft hij waarschijnlijk de kolomregels genummerd). Voor zijn bemoeienis met het handschrift en een afbeelding van een van zijn aantekeningen, zie Van Beek 2007a, p. 37-40.

8 Het gaat hier om de periode tussen 8 maart en 21 juli 1445 (Van der Horst 1984, p. 222).

Agathen tAmersfoort.⁹ De papieren codex telt 197 folia en is nog ingebonden in de oorspronkelijke lederen band met messing sloten. Het eerste en het tweede stuk van het *Eerste Collatieboek* zijn door dezelfde kopiist in twee kolommen afgeschreven in een regelmatige hybrida. Het deel met het tweede stuk, aangeduid als ‘dat anderde stücke des collacienboekes ende is vanden doechden’, wordt gemarkeerd door een grote, versierde initiaal. Aan het eind van het tweede stuk bevat het handschrift nog twee traktaatjes van Dirc van Herxen die niet tot het *Eerste Collatieboek* behoren, namelijk de *Glose opt Pater Noster* en de *Glose op Ave Maria*.¹⁰ Voorin het handschrift bevinden zich een inhoudstafel (f. 2r) en een leessleutel (f. 2v-3v), zeer waarschijnlijk eveneens door de kopiist van de hoofdtekst vervaardigd.

U is uitgebreider versierd dan L. Aan het begin van het eerste stuk op f. 4r is een zeven regels hoge blauwe initiaal aangebracht met fijnzinnige rode versiering en rood penwerk dat uitloopt in de gehele linkermarge. Aan het begin van het tweede stuk bevindt zich op f. 106r een iets grotere rode initiaal met groene en grijze versiering en penwerk tot halverwege de linkermarge, veel primitiever uitgevoerd dan de initiaal waarmee het eerste stuk opent. De drie traktaatjes achterin – behalve de twee zojuist genoemde traktaatjes gaat het hier ook om *Sunte Augustinus ghedachten*, dat wel tot het *Eerste Collatieboek* behoort – hebben ook versierde initialen en lijken eveneens aangebracht door een niet zeer bedreven verluchter. Op f. 188r is zelfs een nieuwe initiaal ingeplakt over een reeds aangebrachte beginletter.

Zoals gezegd is het eerste stuk van het *Eerste Collatieboek* zowel in L als in U overgeleverd en kennen we het tweede stuk alleen uit U. In het onderzoek is tot nog toe geen aandacht besteed aan de vraag in hoeverre de inhoud van het parallelle gedeelte in L en U gelijk opgaat. Hoe hecht is het enorme compilatiewerk van het *Eerste Collatieboek* in de overlevering? Heeft de kopiist van L of U allerlei tekstgedeelten uit de verzameling weggelaten of toegevoegd? Zo ja, kunnen we dan nog wel spreken over ‘het *Eerste Collatieboek*’, of hebben we dan eerder te maken met een bewerkingen of omwerkingen van de tekst?¹¹

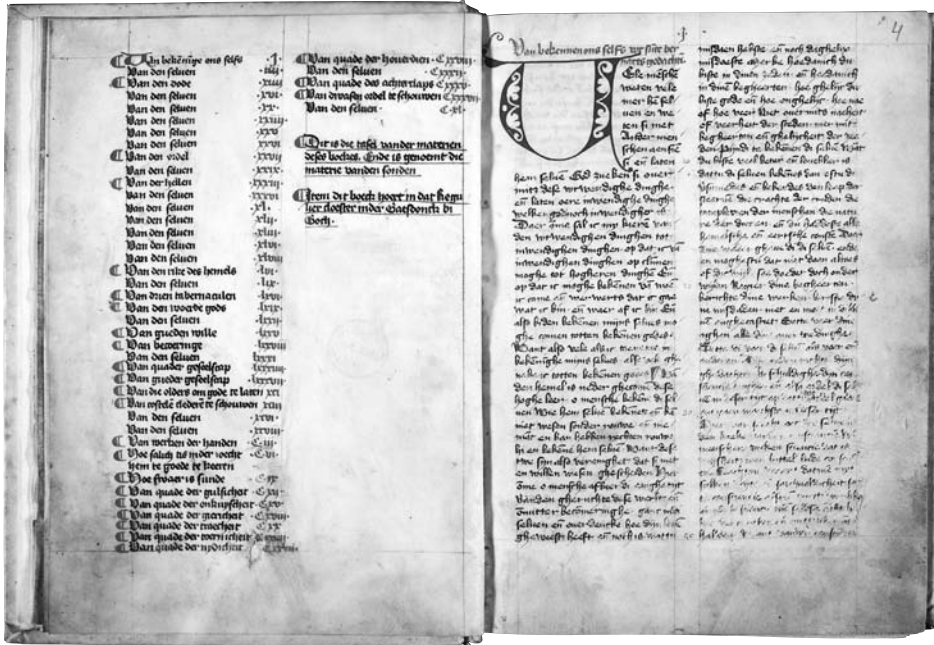
Om hier meer duidelijkheid over te krijgen, neem ik eerst de inhoudsopgaven van de beide handschriften onder de loep. In het eerste stuk over de zonden komen volgens de inhoudstafel van L vijftienvintig onderwerpen of rubrieken aan de orde, te beginnen bij ‘Van bekenninge ons selfs’ tot en met ‘Van dwasen ordel te schouwen’.¹² Tien van deze rubrieken worden op hun beurt weer onderverdeeld in subrubrieken. In zo’n geval wordt de eerste subrubriek aangeduid met het behandelde onderwerp, bijvoorbeeld ‘Van bekenninge ons selfs’ en de overige subrubrieken met ‘Van den selven’. Onderstaande tabel geeft weer uit hoeveel subrubrieken de tien rubrieken bestaan.

9 Dit lijkt afkomstig te zijn van de hand die ook de hoofdtekst geschreven heeft, wat erop zou duiden dat het boek in het Sint-Agathaconvent is vervaardigd.

10 Dat valt te concluderen uit het feit dat ze niet zijn opgenomen in de leessleutel die het *collationale* ontsluit.

11 Met ‘bewerking’ wordt bedoeld een geringe afwijking ten opzichte van de voorbeeldtekst en met ‘omwerking’ ingrijpende veranderingen. Zie het digitale *Letterkundig lexicon voor de neerlandistiek* onder ‘redactie-2’.

12 In navolging van Deschamps en Van Buuren duid ik de behandelde onderwerpen aan als rubrieken (vgl. Deschamps 1987 en Van Buuren 1993).

Afb. 8 Hs. Leiden, BPL 2231, f. 3v-4r: inhoudstafel, bezittersmerk en begin van de eerste rubriek. (Foto: Universiteitsbibliotheek Leiden.)

Rubriek	Aantal subrubrieken
Van bekenninge ons selfs	2
Van den dode	6
Van den ordel	2
Van der hellen	7
Van den rike des hemels	2
Van den Woerde Gods	2
Van becoeringe	2
Van costelen clederen te schouwen	3
Van quade der hoverdien	2
Van dwasen ordel te schouwen	2

Tabel 1 Overzicht van de aantallen subrubrieken in L

In totaal bevat L dus vijftien rubrieken die niet verder onderverdeeld worden en tien rubrieken die in totaal uit dertig subrubrieken bestaan.

De inhoudstafel van U geeft voor het eerste stuk precies dezelfde vijftientwintig rubrieken, in exact dezelfde volgorde. Ook hier kunnen tien van de vijftientwintig rubrieken onderverdeeld worden in subrubrieken. Dit wordt op precies dezelfde manier aangegeven als in de inhoudstafel van L. Ook het aantal subrubrieken komt overeen, op één uitzondering na: de rubriek ‘Vanden rike des hemels’ bestaat volgens de inhouds-

tafel van U niet uit twee, maar uit drie subrubrieken. Hier moet de kopiist echter een fout hebben gemaakt.¹³

De twee inhoudstafels geven geen aanwijzingen voor een afwijkende inhoud van het eerste stuk. Om hier echter zeker van te zijn, is het noodzakelijk om te onderzoeken of in beide handschriften ook daadwerkelijk dezelfde teksten opgenomen zijn in de (sub)rubrieken. De vergelijking van alle incipits en explicits van de teksten van het eerste stuk leert dat deze in de beide handschriften allemaal hetzelfde zijn.¹⁴ De gelijkens gaat nog verder: in de meeste gevallen komen ook de opschriften boven de teksten met elkaar overeen. L bevat zowel opschriften van de hand van kopiist *a* als kopiist *b*. Kopiist *a* heeft de opschriften gewoon in bruine inkt aangebracht, maar is niet altijd even consequent. Op diverse plaatsen geeft hij het onderwerp van de rubriek of de bronvermelding van de inhoud pas in het incipit van de tekst. Ook laat hij een aantal keer ruimte open voor de rubricator om een opschrift aan te brengen. Soms doet hij dat echter niet, zodat kopiist *b* maar nauwelijks ruimte heeft om het opschrift neer te schrijven. Kopiist *b* heeft ook sommige opschriften van zijn voorganger aangevuld of onderstreept. In U zijn de opschriften aangebracht door dezelfde hand als die van de hoofdttekst. De opschriften in de codices verschillen nauwelijks van elkaar.¹⁵

Hoewel we nu weten dat de incipits en explicits in L en U hetzelfde zijn en dat de handschriften zelfs tot in de opschriften nauwe verwantschap vertonen, is het te voorbarig om te concluderen dat de inhoud van het eerste stuk over de zonden in de beide codices ook daadwerkelijk in zijn geheel overeenstemt. Om daar zeker van te zijn, zal de complete tekst van L en U vergeleken moeten worden. Als eerste aanzet heb ik drie steekproeven genomen en de integrale tekst van twee rubrieken (die over de drie tabernakelen en over dure kleding) en van één uitgebreid exemplaar nauwkeurig met elkaar vergeleken.¹⁶

De bewuste gedeelten blijken op macroniveau geheel met elkaar overeen te komen en slechts op microniveau enkele verschillen te vertonen. Afgezien van de verschillen

13 Zie hoofdstuk 5, waar beweerd wordt dat het inderdaad om een fout moet gaan en dat de rubriek over het hemelrijk ook in U uit twee delen bestaat.

14 Uitgezonderd de variaties in het dialect en kleine verschrijvingen zoals het wegvallen van een woord of twee woorden die in een andere volgorde voorkomen.

15 De opschriften in de twee handschriften verschillen in slechts vijftientwintig gevallen van elkaar. In vijf gevallen geeft L een bronvermelding die in U niet wordt genoemd: op f. 6r ('Ex vitas patrum'), 9r ('Uut der vader boeck'), 38v ('Uut der vader boeck'), 83v ('Uut der vader leven') en 111v ('Daer een exempel van staet in den boec van den anxte'). Andersom geeft U één keer een bronvermelding, op f. 25v ('Ex libro apum'), waar L geen bron vermeldt. L duidt in één geval een bron anders aan: 'Uut den vier utersten' in plaats van 'Uut den boeke der vier oefeninge' (L f. 6v en U f. 5v). Daarnaast geeft U drie keer het onderwerp van een rubriek waar L dat niet doet, tegenover één vermelding van het onderwerp die L extra heeft ten opzichte van U. U: f. 58v ('Van becoringe'), 74r ('Van tameliken cledinghe') en 104r ('Vanden heilighen vader Pafnucius'); L: f. 115r ('Van gulsicheiden'). Opvallend is verder dat L veertien keer 'Exempel' of 'Een exempel' als opschrift vermeldt waar U dit niet heeft (zie L f. 9r, 15v (2x), 31v, 35v, 39v, 44r, 50r, 50v, 56r, 58r, 58v, 86v en 95r). L is dus iets consequenter in het aanduiden van de exemplaren dan U.

16 De rubrieken in L: 'Van drien tabernaculen' (f. 69r-71v) en 'Van costelen clederen te schouwen' (f. 96r-106r). De rubrieken in U: 'Van drien tabernakelen' (f. 50r-51v) en 'Van costeliken clederen te scuwen' (f. 69v-76v). Het gedeelte over de kleding is uitgegeven in Kock 2004, p. 212-232. Kock geeft een kritische editie van de tekst in U en heeft de varianten in L (behalve dialectverschillen) opgenomen in het notenapparaat. Het exemplaar uit de *Dialogen* van Gregorius is te vinden op f. 26v-27r (L) en f. 19r-v (U).

in dialect, waarover straks meer, gaat het voornamelijk om kleine afwijkingen van lexicale aard.¹⁷ Ook komt in de onderzochte gedeelten enkele malen de zogenaemde *Augensprung* voor: na het afschrijven van een aantal zinnen en bij het hervatten van het lezen van zijn voorbeeldtekst keerde de kopiïst op een andere plaats in de legger terug die ogenschijnlijk dezelfde was.¹⁸ Identieke woorden dicht bij elkaar in de voorbeeldtekst kunnen zo'n *Augensprung* veroorzaken, waardoor een deel van de tekst verloren gaat of juist verdubbeld wordt. In de onderzochte gedeelten is bij deze kopieerfout tekst verloren gegaan en niet verdubbeld. In twee gevallen mist U een stukje tekst dat L wel heeft.¹⁹ Op drie andere plaatsen bevat U een fragmentje dat in L ontbreekt.²⁰ Dat lijkt erop te wijzen dat handschrift L niet als legger voor U heeft gediend.

De resultaten van de steekproef bevestigen dat de inhoud van het eerste stuk over de zonden in beide handschriften heel dicht bij elkaar staat. Voor deze conclusie is een extra aanwijzing. De meeste tekstgedeelten die onder de vijftienvijf rubrieken zijn opgenomen, worden in beide codices door middel van paragraaftekens onderverdeeld. Naar schatting komt in negentig procent van de gevallen deze onderverdeling met elkaar overeen. Bovendien zijn er nog twee opmerkelijke zaken die op een sterke verwantschap duiden. In L begint de rubriek over de onkuisheid met het volgende opschrift: 'Van den stride tegens onkuyscheit uut Profectus des anderen sonnendaechs na Pinxten' (f. 118r). Dit is de enige keer dat in L, dat geen leessleutel bevat, een verwijzing naar de liturgische context voorkomt. U heeft wel een leessleutel voorin, maar refereert in de lopende tekst nergens aan de liturgie, behalve op precies dezelfde plek als in L: 'Vanden stride tegens onkuyscheit uut Profectus des anderen sonnendages nae Pinxteren' (f. 85v).

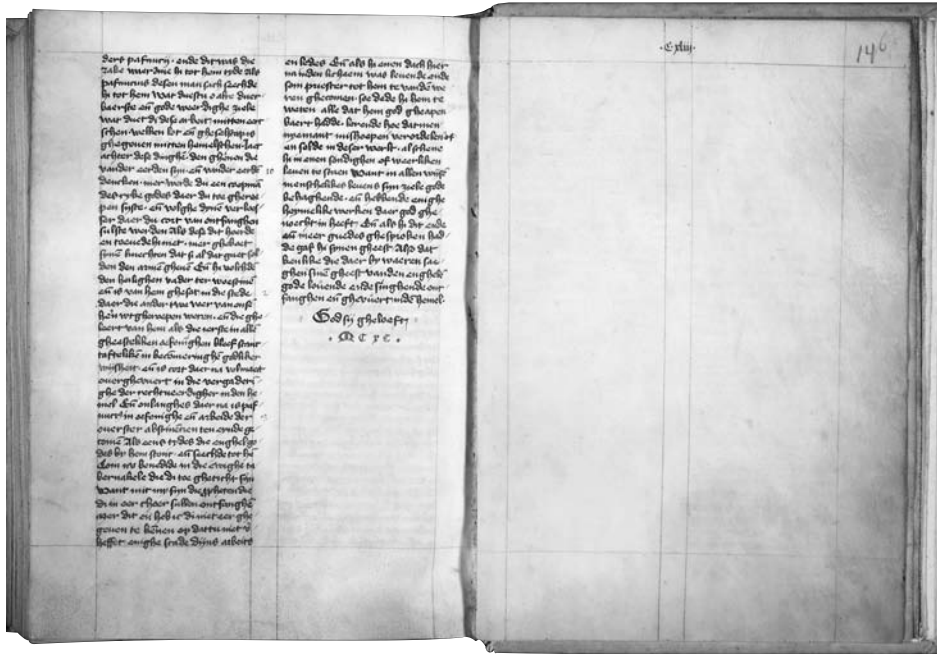
Dit curieuze detail kan alleen maar wijzen op een nauwe relatie tussen L en U. Er zou een handschrift kunnen zijn geweest waarin de verwijzingen naar de zon- en feestdagen waarop de rubrieken gelezen moesten worden, boven de rubrieken zelf stonden vermeld. Het lijkt niet waarschijnlijk dat zo'n handschrift de legger voor zowel L als U is geweest, want het zou al te toevallig zijn wanneer in L en in U onafhankelijk van el-

17 Het gaat o.a. om de volgende afwijkingen (de eerstgenoemde variant komt steeds uit L, de tweede uit U): 'gevonden'/'ghewerden', 'gevoelt'/'bevoelt', 'live'/'lichem', 'yemant'/'niemant' (rubriek over de drie tabernakelen), 'oetmoedicheit'/'snoetheit', 'ummer'/'nummer', 'een mate'/'onmate', 'besien'/'besighen', 'man'/'vader' (rubriek over de kleding), 'eertschen gode'/'eertschen guede', 'inder nacht'/'inder middernacht' (exempel). Ook is zowel in L als in U af en toe een woord weggevallen.

18 Zie het *Letterkundig lexicon voor de neerlandistiek* onder 'Augensprung'.

19 L: f. 71r (rubriek over de drie tabernakelen) en f. 26v (exempel). F. 71r: 'Niemant en sal daer beter noch hogher begheren te wesen dan hi daer is. Want anders te wesen dan hi verdient heeft en weer niet betamelic.' F. 26v: 'Want daer begonste ghehoirt te werden een gheluyt als van eenre groter menichten in gaende die doere des cellikens ghestoten of si vander scharen ingaende ghedruct hadde gheworden. Ende als si seechden soe voelden si die veelheit des ingaende, mer van groetheit des anxtes ende veelheit des lichtes en mochten si niet sien.' (De cursieve woorden heeft L extra t.o.v. U.)

20 U: drie maal op f. 50v (rubriek over de drie tabernakelen). 1) 'Wat is dwaser ende onsynniger dan van den scheme beelde of ghelikenisse waerre glorie, waerre eren, waerre genoechten, waerre scoenheit, waerre cyeringe als cleyne kijnder bedrogen ende verwonnen te werden?' 2) 'Wie soude achterlaten die waer gout ende verkiesen inden water den scheme des goudes ende en soude van al man niet dwas ende onsynnich gheachtet werden? Wie soude den ring der sonnen die verscheine in een spiegel of in een ander materie meer minnen dan die sonne ende en soude niet van al man belachet werden? Also is te belachen (...)' 3) 'Want daer is twierhande plage, als of te wesen van Godes rike ende altoes te wesen inder hellen ende mitten duvelen verdoemt te wesen, te verliesen die tegenwoerdicheit der enghelen ende die verveelike tegenwoerdicheit der boeser gheeste altoes te liden.' (De cursieve woorden heeft U extra t.o.v. L.)

Afb. 9 Hs. Leiden, BPL 2231, f. 145v-146r: slot van het eerste stuk van het Eerste Collatieboek met het apocriefe jaartal 1190. (Foto: Universiteitsbibliotheek Leiden.)

kaar precies die ene liturgische verwijzing zou worden overgenomen. Vermoedelijk zijn beide handschriften naar dezelfde legger gekopieerd, waarin deze ‘fout’ al eerder is gemaakt.²¹

Een andere bijzonderheid die daarop zou kunnen wijzen, is het feit dat beide handschriften op dezelfde plek exact dezelfde Latijnse leesaanwijzing bevatten (die in U overigens is doorgestreept). Aan het eind van de eerste subrubriek over Gods Woord staat in L: ‘Item verte tria folia in fine secunde materie de verbo Dei et lege exemplum.’ (f. 74v). In U staat op f. 54r precies dezelfde aanwijzing voor de (voor)lezer. De eerste subrubriek bevat alleen een theoretische uiteenzetting over het Woord van God, maar enkele folia verder, aan het eind van de tweede subrubriek, zijn twee exempelen te vinden, waarvan de (voor)lezer er volgens de aantekening één moest kiezen om ook te lezen. In L moeten inderdaad drie bladen omgeslagen worden om bij de exempelen uit te komen, maar in U, dat meer tekst per folium bevat dan L, zijn dat er maar twee. Dat zal de reden zijn waarom de leesaanwijzing is doorgestreept.

Hoe het ook zij, L en U blijken nauw aan elkaar verwant en zijn mogelijk zelfs naar dezelfde legger afgeschreven. Bovendien vormt het eerste stuk van het Eerste Collatieboek afgaande op deze twee handschriften een coherent geheel. Aangezien het hier gaat om een tekstverzameling waaruit kopiïsten gemakkelijk gedeelten konden weglaten of toevoegen zonder het karakter ervan grondig aan te tasten, mag dat toch opmerkelijk heten.

21 Om hier meer zekerheid over te krijgen, dient de tekst in L en U verder met elkaar vergeleken te worden.

Een andere kwestie die in het onderzoek nog vrijwel onbesproken is, is het dialect van de twee handschriften. Thomas Kock stelt, zonder hiervoor echter argumenten aan te dragen, dat de Gaesdonckse kopiïst van L het dialect van de IJsselstreek waarin Dirc van Herxen schreef gedeeltelijk in de taal van zijn eigen streek heeft omgezet.²² U zou wel het dialect van Dirc van Herxen overleveren. Op deze beweringen valt echter wel het een en ander af te dingen. Ten eerste is het niet zeker dat L in Gaesdonck is gekopieerd, ook al draagt het een bezittersmerk van dit klooster. Ook moet eerst duidelijk zijn wat nu precies de verschillen zijn tussen de dialecten van deze twee regio's. En op basis waarvan kan geconcludeerd worden dat het dialect van U het IJsseldialect van Dirc van Herxen representeert? Bovendien zijn L en U mogelijk afschriften die naar een legger zijn gekopieerd en hoeven zij niet in de streektaal van Dirc van Herxen geschreven te zijn.

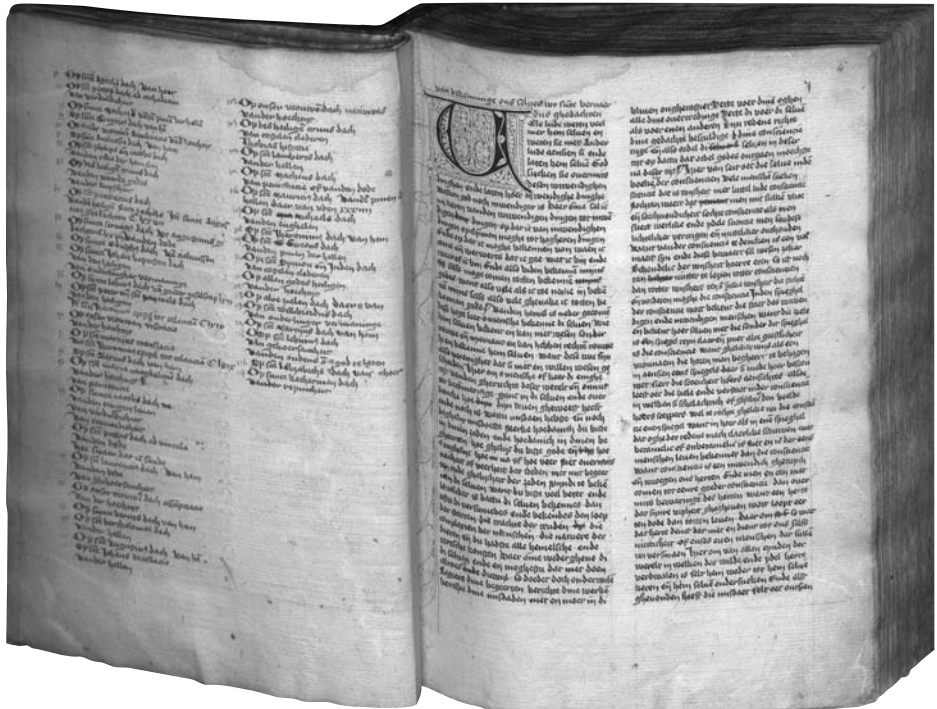
De gebieden waar we meer over willen weten, zijn de regio's rond Zwolle en Gaesdonck. Gaesdonck ligt in de buurt van Goch, dat zich ten zuiden van Kleef, net over de huidige Duits-Nederlandse grens, bevindt. De dialecten die hier werden gesproken, worden aangeduid als Noordoostmiddelnederlands en *Kleverländisch*.²³ Het Noordoostmiddelnederlands, de taal die geschreven en gesproken werd in het gebied van de huidige provincies Groningen, Drenthe, Overijssel en Gelderland ten noorden van de Rijn, begon in het midden van de veertiende eeuw in ambtelijke stukken het Latijn steeds meer te verdringen en veroverde zo het terrein van de gebruiksliteratuur. Het is nauwer verwant aan de dialecten van het aangrenzende Duitse gebied (het Nederduits) dan aan de dialecten van de andere Nederlandse gewesten en wordt daarom ook wel een mengtaal genoemd. Een aantal opvallende kenmerken van deze mengtaal staat in onderstaande tabel vermeld:

Kenmerk	Noordoostmiddelnederlandse variant
hem (pers.vnw.)	oen(e)
haar (bez.vnw.)	oer(e)
ō boven, over	ā baven, aver
er + dentaal/labiaal/velaar derde, kerk	ar + dentaal/labiaal/velaar darde, karke
e hen, sente, nemmer	u hun, sunte, nummer
oe groeten, groene	uie grueten, gruene
ou vóór d of t oud, koud, houden	al/ol vóór d of t alt/olt, kalt, holden

Tabel 2 Overzicht van Noordoostmiddelnederlandse dialectkenmerken

²² Kock 2004, p. 182.

²³ Helaas is er nog steeds geen systematisch overzichtswerk van de dialecten die in de late Middeleeuwen in het noordoostelijke deel van Nederland werden geschreven en gesproken. Om hier toch enig zicht op te krijgen, gebruik ik enkele artikelen van H.J. Leloux (Leloux 1974 en 1985) en een overzichtsartikel van Georg Cornelissen over de schrijftaal in het Rijn-Maasgebied in de periode 1300-1600 (Cornelissen 2006).

Afb. 10 Hs. Utrecht, UB 3 L 6, f. 3v-4r: het laatste deel van de leessleutel en het begin van de eerste rubriek. (Foto: Universiteitsbibliotheek Utrecht.)

Het Rijn-Maasgebied waartoe Goch behoort, neemt een bijzondere positie in: hier kwamen het Middelnederlands, Nederduits en Hoogduits bij elkaar. Georg Cornelissen gebruikt de term ‘Oostmiddelnederlands’ als verzamelnaam voor de verschillende dialecten die in deze regio werden gesproken: in het noorden het Kleverländisch, in het zuidoosten de overgangsdialecten naar het Ripuarisch en het Westfaals en in het zuiden het Limburgs. In tegenstelling tot het zuiden valt er in het Kleverländisch dat in Gaesdonck werd gesproken minder een tendens te bespeuren tot Ripuarische ch-varianten zoals die voorkomen in ‘ich’ of ‘mich’. In het gebied rond Kleef werd al vanaf 1300 de *ō*-klank steeds vaker door een *ā* weergegeven (‘apen’ in plaats van ‘open’). Deze neiging breidde zich vanuit het Nederrijng gebied verder naar het noorden uit. Verder noemt Cornelissen de varianten ‘ald’ (oud) en ‘holt’ (hout) en ‘(h)oor’ (haar) en ‘(h)om’ (hem) als opvallende verschijnselen.

Op grond van de bevindingen van Cornelissen kan het Kleverländisch niet strikt onderscheiden worden van het Noordoostmiddelnederlandse dialect. Het is dan ook vooralsnog niet mogelijk om het dialect van L of U toe te schrijven aan een zo specifieke regio als de IJsselstreek rond Zwolle of het gebied rond Goch. Wel is het zinvol om de beide handschriften te onderzoeken op typerende (Noord)oostmiddelnederlandse en andere opvallende dialectkenmerken.²⁴

24 Ik beperk me tot de gedeelten die ik ook heb gebruikt om de tekstverwantschap te onderzoeken; zie noot 16.

Afb. 11 Hs. Utrecht, UB 3 L 6, f. 105v-106r: het slot van het eerste stuk en het begin van het tweede stuk van het Eerste Collatieboek. (Foto: Universiteitsbibliotheek Utrecht.)

(Noord)oostmiddelnederlandse kenmerken	Variant in L ²⁵	Variant in U
hem	oen	hem
haar	oer, oerre, oeren etc.	hoer, hoerre, horen etc.
ō	laven	loven
	apenbaer	openbaer
	love	love
	marghen	marginen
	marginens	morgens
er + dentaal/labiaal/velaar	derden	derden
e	sunte	sunte
	nummer	ummer
oe	gruetede	gruetde
	beruieren	beruieren
	versuent	versuent
	duet	doet
	groens	griuen
ou voor d of t	alt	out
	kalde	koude
	kelde ²⁶	koude

25 De in deze tabel vermelde varianten zijn een selectie uit de onderzochte gedeelten. Zij geven aan dat de betreffende variant voorkomt in de tekst, maar niet hoe vaak.

26 Volgens Van Loey is 'kelde' voor 'koude' Gelders-Overijssels (Van Loey 1976, p. 15).

	kelden	couden
	solde	soude
	wolde	woude
	golt	gout
	hondervolt	hondervout
	drievoldicheit	drievoudicheit
	sorchvoldich	sorchvoudich
	alders	ouders
	halt (ww.)	hout (ww.)
	ghehalden	gehoude
Overige opvallende kenmerken	Variant in L	Variant in U
e	wal wallust ghesat sande (ww.) kande	wel wellust gheset sende (ww.) kende
vormen van het ww. 'zeggen'	secht, seecht, segt, seechde	seit, seide
zich	sich	hem
af	afscheiden afleechde	ofscheiden ofleide

Tabel 3 (Noord)oostmiddelnederlandse en andere opvallende dialectkenmerken in L en U

Uit bovenstaande tabel blijkt dat L de meeste (noord)oostelijke kenmerken vertoont. Vooral de vele vormen met al/ol en het persoonlijk voornaamwoord 'oen' springen in het oog. U lijkt consequent voor andere varianten te kiezen. Ook kopiist b, die de inhoudsopgave, rubricatie en correcties in L verzorgde, is te betrappen op (noord)oostelijke dialectkenmerken: hij gebruikt vormen als 'oerre', 'apenbaer', 'olders', 'veroldet' en 'altheit'.²⁷

Hoewel er nog geen definitieve uitspraken zijn te doen over het dialect in L en U, wil ik toch een van beide handschriften als 'standaard' aanwijzen. Dit is nodig om niet steeds twee varianten te geven wanneer ik in het vervolg citeer uit het *Eerste Collatieboek*. Ik kies ervoor om citaten weer te geven naar U.²⁸ Ondanks dat dit handschrift waarschijnlijk van later datum is dan L, bevat het wel het complete *Eerste Collatieboek*. Zou ik L als standaard kiezen, dan zou ik voor citaten uit het tweede stuk, dat in L ontbreekt, alsnog U moeten gebruiken. Om deze verwarring te voorkomen, geldt in het vervolg U als maatstaf.

HET EERSTE COLLATIEBOEK IN ANDERE HANDSCHRIFTEN

Al in zijn eerste publicatie over het *collationale* van Dirc van Herxen vermeldt J. Deschamps dat hij in een aantal codices excerpten uit het *Eerste Collatieboek* heeft aangetrof-

27 Zie resp. f. 109v, 100v, 3v, 109v en 110r. De in de tabel genoemde voorbeelden uit L zijn allemaal van kopiist a afkomstig.

28 Behalve wanneer ik het specifiek over de situatie in L heb. Dan citeer ik natuurlijk uit L.

fen.²⁹ De handschriften waarin deze excerpten volgens hem te vinden zijn, duidt hij aan als ‘meestal grote prekenverzamelingen, die uit verschillende bronnen zijn gekopieerd’.³⁰ Over de wijze waarop hij tot deze identificatie is gekomen, doet hij helaas geen mededelingen. Omdat Dirc van Herxen voor zijn *collationale* tal van tekstgedeelten uit andere bronnen haalde, moeten we echter voorzichtig zijn. Wanneer een excerpt uit het *collationale* ook in een ander handschrift voorkomt, hebben we niet noodzakelijk met een ontlening te maken. Als het bewuste excerpt dezelfde vertaling zou zijn als het parallelle gedeelte in het *Eerste Collatieboek*, zou de kans hierop al groter worden. Maar ook dan is het uitkijken: misschien gebruikte Dirc van Herxen een bestaande vertaling en is het excerpt niet aan het *collationale* ontleend, maar aan een handschrift met dezelfde vertaling als die Dirc van Herxen tot zijn beschikking had.

Deschamps is meer handschriften op het spoor gekomen met excerpten die ook in het *Eerste Collatieboek* zouden voorkomen dan uit zijn publicaties blijkt. Eind jaren vijftig maakte hij een overzicht van bronnen die Dirc van Herxen voor zijn *Eerste Collatieboek* raadpleegde, waarin hij ook parallelle gedeelten in andere hem bekende handschriften weergaf. Met behulp van dit overzicht en het aanvullende speurwerk dat door K. van der Horst is verricht, is het mogelijk om meer licht te werpen op de kwestie van de ontlening.³¹

Vier preken in enkele homilieënverzamelingen

Vier preken uit het *Eerste Collatieboek* komen ook voor in een aantal homilieënverzamelingen: drie preken op naam van Augustinus (over de drie tabernakelen, een lichtvaardig oordeel en het geven van aalmoezen) en één preek van Johannes Chrysostomus (ook over het geven van aalmoezen).³² De preek over de drie tabernakelen en die over een lichtvaardig oordeel bevinden zich in het eerste stuk over de zonden, respectievelijk in de rubriek ‘Van drien tabernakelen’, die alleen uit deze preek bestaat, en de tweede subrubriek ‘Van dwasen ordel te scuwen’, waarin verder nog een exempel is opgenomen. De twee preken over de aalmoezen staan in het tweede stuk van het *Eerste Collatieboek*; die van pseudo-Augustinus in de eerste subrubriek ‘Van aelmisse te gheven’, waarin verder nog een exempel zit, en die van Johannes Chrysostomus in de tweede subrubriek over de aalmoezen. Tussen deze twee preken over de aalmoezen bevindt zich alleen het exempel en dat komt ook in enkele van de genoemde homilieënverzamelingen voor.³³

29 Deschamps 1959, p. 189. In zijn latere tentoonstellingscatalogus noemt hij nog meer excerpten die hij heeft ontdekt (Deschamps 1972).

30 Deschamps 1987, p. 409.

31 Zie bijlage 3 voor een tabel met daarin de gedeelten uit het *Eerste Collatieboek* die in andere handschriften dan L en U voorkomen.

32 Bij de preken die aan Augustinus worden toegeschreven gaat het om de pseudo-augustinse *De triplici habitaculo* en *Sermones supposititii*.

33 Het gaat om het exempel over een tuinman uit de *Vitaspatrum* dat ook in de hss. Wenen, ÖNB Cod. 15416; Leiden, UB Ltk. 1874 en BPL 3477 voorkomt. Hier komt het echter na de preek van Johannes Chrysostomus over de aalmoezen. Het exempel uit het *Bonum universale de apibus* dat in het *Eerste Collatieboek* na de preek van Johannes Chrysostomus staat, komt in Ltk. 1874 voor, maar is hier juist gekoppeld aan de preek van pseudo-Augustinus. De twee exempelen en twee

Deze homilieënverzamelingen bevatten vertaalde preken van diverse auteurs. De handschriften dateren van de tweede helft van de vijftiende of de eerste helft van de zestiende eeuw en komen voornamelijk uit Hollandse en Vlaamse religieuze instellingen. Deze *homiliaria* hebben veel preken met elkaar gemeen en daarom moeten ze onvermijdelijk met elkaar in verband staan. Hoe de relatie precies zit, is voorlopig echter nog onduidelijk. De vier preken uit het *Eerste Collatieboek* komen niet als één cluster in de homilieënverzamelingen of steeds in dezelfde volgorde voor, maar wel is er een zeker patroon te bespeuren.³⁴

De vraag is nu of we kunnen stellen, zoals Deschamps doet, dat de vier preken in de homilieënverzamelingen excerpten zijn uit het *Eerste Collatieboek*.³⁵ Een noodzakelijke voorwaarde hiervoor is, zoals we al zagen, dat we hier inderdaad met dezelfde vertaling te maken hebben. Dat lijkt inderdaad zo te zijn, maar over plaats en tijd van ontstaan hiervan is voorlopig nog niets te zeggen.³⁶ Maar ook al zou het om een identieke vertaling gaan, dan is nog niet bewezen dat de vier preken inderdaad ontleend zijn aan het *Eerste Collatieboek*. Het is ook mogelijk dat het *Eerste Collatieboek* en de homilieënverzamelingen uit dezelfde bron putten, hoewel dat de vraag oproept wat die bron dan zou zijn. Of misschien maakte Dirc van Herxen gebruik van een volkstalige homilieënverzameling, waarvan de bovengenoemde exemplaren latere afschriften zijn.³⁷

Zolang er nog nauwelijks onderzoek naar de homilieënverzamelingen is gedaan, laat ik deze kwestie verder rusten. In het slot van dit hoofdstuk, wanneer het *Tweede Collatieboek* aan de orde komt, zal ik er nog kort op terugkomen. Voor nu is echter duidelijk dat het *Eerste Collatieboek* vier preken bevat die in dezelfde vertaling ook voorkomen in een

preken blijken dus verschillende keren in elkaars buurt voor te komen, maar hoe dit te verklaren valt, is onduidelijk. De incipits en explicits van de twee Leidse handschriften wijzen op een identieke vertaling als in het *Eerste Collatieboek*; de vertaling in de Weense codex heb ik hier niet op gecontroleerd.

34 Zowel in de handschriften Brugge, GS 197-122; Gent, KANTL 9; Leiden, UB Ltk. 251, 336 en 1874 volgt de preek over de drie tabernakelen ruim na die over het lichtvaardig oordeel. In Ltk. 336 en 1874 volgen verderop dan nog de preek van Johannes Chrysostomus en die van pseudo-Augustinus over de aalmoezen. De preek over de aalmoezen van Johannes Chrysostomus staat in Leiden, UB Ltk. 336 en 1874; Leiden, UB BPL 3477 en Wenen, ÖNB Cod. 15416 vóór die van pseudo-Augustinus over de aalmoezen. Ook valt op dat de preek over het lichtvaardig oordeel in Ltk. 251, 336 en 1874 voorafgegaan wordt door een preek op naam van Augustinus over Lucas 6:36. (Het Brugse, Gentse en Weense hs. heb ik hierop niet gecontroleerd; in Utrecht, MCC BMH 77 is dit niet het geval.)

35 Ook in Warnar 2008 wordt hiervan uitgegaan: de samensteller van de homilieënverzameling gebruikte teksten uit het *Eerste Collatieboek*, inclusief de leesinstructies (Warnar 2008, p. 325-327). Madelon van Luijk geeft aan dat hs. Leiden, UB Ltk. 336 (een homilieënverzameling die in bezit was van de Leidse dominicanessen van Sint-Maria Magdalena) gedeelten van het *Eerste Collatieboek* bevat (Van Luijk 2004, p. 107 en 377-378). Zij baseert dit weer op Stooker en Verbeij 1997. Overigens vermeldt Van Luijk dat ook in de Zwolse vrouwenconventen Dirc van Herxen aanwezig was omdat hs. Antwerpen, Ruusbroecgenootschap 79 een gedeelte uit het Latijnse *collationale* zou bevatten (Van Luijk 2004, p. 107 en 380-381), eveneens gebaseerd op Stooker en Verbeij. Bedoeld worden de vertaalde traktaatjes van Dirc van Herxen over het Onze Vader en het Ave Maria.

36 De gegevens uit het *Repertorium van Middelnederlandse preken* geven geen aanleiding om van het tegendeel uit te gaan. Als steekproef heb ik de preek over de drie tabernakelen in de handschriften Leiden, UB Ltk. 251, 336 en 1874 en Den Haag, KB 75 E 12 en de preek over een lichtvaardig oordeel in Ltk. 251, 336 en 1874 grondig met elkaar vergeleken. Daaruit blijkt dat we hier ondubbelzinnig met één vertaling te maken hebben.

37 Vooralsnog weten we niets over het ontstaan van de homilieënverzamelingen. Gaan ze terug op een al bestaande Latijnse 'bloemlezing' of zijn de preken verzameld uit Latijnse preekcollecties van één auteur (Johannes Chrysostomus, (pseudo-)Augustinus, Beda Venerabilis) met als doel een volkstalige verzameling met preken van meerdere auteurs aan te leggen?

aantal homilieënverzamelingen die onderling verwantschap vertonen. Vooral nog is er geen reden om aan te nemen dat de vier preken aan het *Eerste Collatieboek* zijn ontleend.

Een bewerking van twee rubrieken in handschrift Nijmegen, UB 188

Het *Eerste Collatieboek* bevat in de tweede subrubriek 'Vanden rike des hemels' een compilatietekst over de hemelse vreugden met citaten uit diverse bronnen.³⁸ In handschrift Nijmegen, UB 188 zou dezelfde compilatietekst voorkomen onder de titel 'Vanden ewigen leven'.³⁹ Dit handschrift, dat ook een aantal collaties van Johannes Brinckerinck bevat, dateert van de tweede helft van de vijftiende eeuw en komt uit het regularissenklooster Sint-Agnes te Arnhem.⁴⁰ Op f. 152v van de codex lijkt inderdaad de tekst over de hemelse vreugde uit het *Eerste Collatieboek* te beginnen, maar bij nadere beschouwing zit de zaak wat gecompliceerder in elkaar.

De tekst uit het *Eerste Collatieboek* behandelt de drie dingen waarover de zalige zielen zich in de hemel verheugen: het overdenken van de grote daden die God in het verleden heeft verricht, de hemelse rust die zij nu genieten en de toekomstige vervolmaking bij de opstanding der doden. Hierbij wordt een scala aan autoriteiten aangehaald: Bijbelboeken als Exodus, Job, Psalmen, Jesaja, Baruch, Judith, Tobias, Openbaring en brieven van Paulus en Petrus, maar ook Hiëronymus, Augustinus, Gregorius, Johannes Chrysostomus, Bonaventura, Bernardus van Clairvaux en Henricus Suso.

Wat gebeurt er in het Nijmeegse handschrift? Het begin van de tekst is hetzelfde als in het *Eerste Collatieboek*; de drie dingen waarover de heiligen zich verblijden worden uitgelegd. Maar al snel worden er kleinere, maar ook grotere stukken weggelaten. Omdat de driedeling verder niet wordt aangehouden, gaat de structuur van de tekst zoals die in het *Eerste Collatieboek* is opgenomen, verloren. Ook op microniveau wordt de structuur van de tekst losgelaten en komen allerlei verdere onderverdelingen niet expliciet terug.⁴¹ Veel citaten zijn weggelaten, evenals het slot van de tekst. Opmerkelijk genoeg volgen er dan opeens vier kleine gedeelten uit de preek op naam van Augustinus over de drie tabernakelen, die in het *Eerste Collatieboek* komt na de subrubriek 'Vanden rike des hemels'. De samensteller van de tekst in het Nijmeegse handschrift heeft het eerste citaat dat hij of zij uit deze preek aanhaalt, zo aangepast dat het inhoudelijk aansluit bij het voorafgaande gedeelte over de hemelse vreugden.⁴²

38 Deschamps noch Van der Horst heeft een bron kunnen achterhalen waaruit deze tekst in zijn geheel overgenomen zou zijn. Deschamps veronderstelt dat Dirc van Herken zelf auteur is van deze en andere niet nader te traceren teksten met een vergelijkbaar compilatiekarakter (Deschamps 1959, p. 190).

39 In de catalogus van Huisman wordt de tekst op f. 152v-169v aangeduid als een fragment uit het *Eerste Collatieboek* (Huisman 1997, p. 88 en 93).

40 Zie Huisman 1997, p. 88-93 voor een uitgebreide beschrijving. Hier wordt overigens ten onrechte gesproken over de regulieren in plaats van de regularissen van Sint-Agnes.

41 In het *Eerste Collatieboek* is het tweede punt, het genieten van de hemelse rust, onderverdeeld in twee punten: het 'weselijke' loon (het genieten van God naar de mate waarin de ziel zich daartoe bekwaam heeft gemaakt) en het toevalende loon (het zien van Christus, Maria, alle heiligen en de hemel zelf). Deze onderverdeling komt in het Nijmeegse handschrift niet voor, hoewel er wel enkele aspecten worden genoemd.

42 Die eerste ontlening aan de preek over de drie tabernakelen luidt in U als volgt: 'Daer om we in ewicheit den ghenen die alle dese quade sonder eynde verdienen om enen genoeghliken droem van eenre uren' (f. 50v). Hier wordt gere-

Het is duidelijk dat de bewerker van de tekst beschikt moet hebben over (een deel van) het *Eerste Collatieboek*, omdat het anders wel heel toevallig zou zijn dat op de tekst over de hemelse vreugden gedeelten uit de preek over de drie tabernakelen volgen die hier inhoudelijk niet direct op aansluiten. We blijken hier te maken te hebben met een bewerking van een gedeelte uit het *Eerste Collatieboek* en zien dat dit grote verzamelwerk op zijn beurt weer een steentje bijdraagt aan het ontstaan van een nieuwe tekst. Het is aannemelijk dat dit vaker is gebeurd met gedeelten uit het *Eerste Collatieboek*, maar vooralsnog is dit het enige voorbeeld dat we kennen.

Twee brieven en een preek in handschrift Nijmegen, RAN CC 18

Dit handschrift is afkomstig uit een Nijmeegs tertiariissenconvent (Groesbeekhof of Hessenberg) en bevat onder andere preken en twee (gedeelten uit) brieven van Bernardus van Clairvaux.⁴³ Deze brief(fragmenten), te vinden op f. 166r-v en 166v-167v, zouden ontleend zijn aan het *Eerste Collatieboek*.⁴⁴ Dat bevat in één van de subrubrieken over de hel inderdaad een gedeelte over de negen hellepijnen uit een brief van Bernardus van Clairvaux, afkomstig uit zijn *Instructio sacerdotis*. De rubriek ‘Vanden ouders om God te laten’ opent met de *Epistola ex persona Eliae monachi ad parentes suos*, die ook in het Nijmeegse handschrift voorkomt. Er zijn aanwijzingen dat de twee brief(fragmenten) inderdaad in relatie staan tot het *Eerste Collatieboek*: niet alleen incipit en explicit komen overeen met handschrift L en U, maar ook de opschriften die ze dragen.⁴⁵

Het Nijmeegse handschrift bevat op f. 161v-163v overigens nog een tekst die ook in het *Eerste Collatieboek* voorkomt: een preek van Bernardus van Clairvaux over de zeven graden van gehoorzaamheid die, weinig verrassend, is opgenomen in de rubriek ‘Van ghehorsamheit’. Ook nu wijzen incipit en explicit op een identieke vertaling als in het *Eerste Collatieboek* en komt het opschrift opnieuw bijna woordelijk overeen met dat in het *Eerste Collatieboek*.⁴⁶ Het lijkt erop dat er een connectie met het *collationale* is geweest, maar hoe is vooralsnog onduidelijk.

fereerd aan alle verschrikkelijke helse kwellingen die net zijn opgesomd in de preek, wat natuurlijk niet aansluit op een tekst waarin het juist over de hemelse zaligheid gaat. De bewerker maakt dan van de aangehaalde zin het volgende: ‘Daer om wee in ewicheit denghenen die dese glorie verliesen om enen ghenoechliken droeme van eenre uren’ (f. 156v). Vanaf f. 157v-169v wordt overigens uit een andere bron geput dan de preek over de drie tabernakelen. Het gaat dan verder over de verheerlijkte lichamen, de hemelburgers die worden gekroond met een kroon met twaalf stenen, waarvan elk een bijzondere kracht of macht heeft en over de engelen- en mensenzang in antwoord op de voorzanger Christus.

43 Zie Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 951, waar nog de oude signatuur wordt vermeld.

44 Stooker en Verbeij spreken foutief over het *Tweede Collatieboek*.

45 Het opschrift van de tekst over de hellepijnen: ‘Van IX pinen der hellen uut Sunte Bernaerds epistel tot enen priester’ (U) en ‘Van negen pinen der hellen uut Sunte Bernerts epistel tot eenen priester’ (Nijmegen). Het opschrift van de tweede brief: ‘Vanden ouders om Godes wille te laten is een epistel Sunte Bernaerts in persone Helyas sijns monics tot sinen ouders’ (U) en ‘Van den alders om Gode wyl te laten ende is een epistel Sunte Bernarts in den persoon Helyas syns monicks tot sinen alders’ (Nijmegen).

46 Opschrift in het Nijmeegse hs.: ‘Sunte Bernart scryft in een sermoen ende settet soeven grade der gehoorsamheit daer men nernstelic uut merken mach hoe daenich die gehoorsamheit wesen sal’ (f. 161v). Vergelijk het opschrift in U: ‘Sunte Bernaert in enen sermoen set seven graden der gehoorsamheit daer men uut merken mach hoedanich die gehoorsamheit wesen sal’ (f. 147v).

Een brief in handschrift Utrecht, MCC BMH SJ 92

Het *Eerste Collatieboek* bevat bijna aan het eind van het tweede stuk over de deugden een rubriek geheten ‘Sunte Jheronimus epistel tot Celanciam’ die onder andere een brief van pseudo-Hiëronymus bevat. In handschrift Utrecht, MCC BMH SJ 92 komt deze brief eveneens voor, en wel op f. 61r-75r. Deze codex uit ca. 1480 bevat teksten van (pseudo-)Hiëronymus en Johannes Chrysostomus en is mogelijk afkomstig van de augustinessen van Sint-Maria Magdalena te Amsterdam.⁴⁷ Het incipit van de brief lijkt erop te wijzen dat we hier met dezelfde vertaling als die in het *Eerste Collatieboek* te maken hebben, maar ook nu kan echter niet met zekerheid gesteld worden dat er sprake is van een ontlening hieraan.⁴⁸

HET TWEDE COLLATIEBOEK

J. Deschamps heeft zich niet alleen beziggehouden met het traceren van sporen die het *Eerste Collatieboek* in andere handschriften nagelaten zou hebben, het *Tweede Collatieboek* fascineerde hem ook zeer. Ideeën over de inhoud hiervan hoeven niet slechts bij speculaties te blijven, zo ontdekte hij, omdat de leessleutel van U niet alleen rubrieken noemt die voorkomen in het *Eerste Collatieboek*, maar ook rubrieken die in het *Tweede Collatieboek* gestaan moeten hebben.⁴⁹ Door deze rubrieken op een rij te zetten, krijgen we een goede indruk van de inhoud van dit tweede boek van het *collationale*: het bestond uit teksten die, anders dan in het *Eerste Collatieboek*, specifiek betrekking hadden op de liturgische kalender.⁵⁰ Het zal daarom twee stukken hebben geteld: een reeks rubrieken speciaal bestemd voor het tijdeigen, en een reeks rubrieken die hoorde bij het feesteigen der heiligen.⁵¹

Deschamps concludeert uit de leessleutel dat het in totaal om 60 rubrieken gaat, waarvan het tijdeigen er 28 telde en het eigen der heiligen 32.⁵² De rubrieken uit het

47 Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 38.

48 Het incipit is te vinden in Lambert 1970, p. 772.

49 Zie opnieuw Deschamps 1959 en 1987. De leessleutel heb ik opgenomen in bijlage 4. In hoofdstuk 5 ga ik uitvoeriger in op het functioneren hiervan.

50 Het is niet altijd helemaal duidelijk of een bepaalde rubriek nu in het *Eerste* of in het *Tweede Collatieboek* voorkomt, omdat voor dezelfde rubriek niet altijd exact dezelfde aanduiding wordt gebruikt. Ik neem aan dat met ‘Vanden ewigen leven’ geen rubriek uit het *Tweede Collatieboek* bedoeld is, maar dat hier een van de subrubrieken ‘Vanden rike des hemels’ uit het *Eerste Collatieboek* wordt bedoeld. Met ‘Van berispinghe’ zal dezelfde rubriek zijn bedoeld als ‘Van onderlinger vermaninge’, ook uit het *Eerste Collatieboek*.

51 Zie Deschamps 1959, p. 191 en Van Buuren 1993, p. 253.

52 Deschamps 1959, p. 191. Vreemd is dat Deschamps de rubriek over Pasen, die vijf keer wordt genoemd (bij Paaszondag, maandag, dinsdag en woensdag na Pasen en de octaaf van Pasen), als vijf aparte rubrieken telt in plaats van één. Zo telt hij ook de rubriek over Pinksteren, die drie keer wordt genoemd (bij Pinksterzondag, maandag en dinsdag na Pinksteren) als drie rubrieken in plaats van één. Bij de andere rubrieken die meerdere keren voorkomen (de voorbereiding op de komst des Heren, de geboorte en het lijden van Christus en Hemelvaart) doet hij dat niet. Van de 28 rubrieken moeten er dus eigenlijk zes (vier voor Pasen en twee voor Pinksteren) worden afgetrokken, zodat er nog 22 overblijven. Bij de 32 rubrieken voor het eigen der heiligen rekent Deschamps voor Sint-Pancratius een eigen rubriek, maar in de leessleutel wordt bij zijn dag vermeld dat er een gedeelte over de heilige Nereus en Achilles, die eveneens op 12

Tweede Collatieboek die bij het tijdeigen behoren, worden in de leessleutel meestal aangeduid met ‘Vander hoechtijt’.⁵³ Zij bieden teksten aan die bestemd waren voor de zon- en feestdagen van het gehele kerkelijke jaar, van de eerste adventszondag tot en met de drieëntwintigste zondag na Sacramentsdag.⁵⁴ De rubrieken die bedoeld waren voor het eigen der heiligen worden eveneens aangeduid met ‘Vander hoechtijt’ bij belangrijke feesten (zoals Maria-Lichtmis, Allerheiligen en Allerzielen en ook het feest van Maria Magdalena). Bij de overige heiligen staat vermeld ‘Vanden heilige’, ‘Van hem’ of ‘Van hoer’.⁵⁵ Overigens moet aangetekend worden dat een aantal heiligen die in de leessleutel zijn opgenomen geen rubriek heeft die specifiek betrekking heeft op hem of haar. Zo dient bijvoorbeeld op de dag van Sint-Lambertus alleen de rubriek ‘Vander hellen’ uit het Eerste Collatieboek gelezen te worden en staat er in de leessleutel geen rubriek ‘Van hem’ genoteerd.

Deschamps is op zoek gegaan naar een handschrift waarin het Tweede Collatieboek daadwerkelijk zou zijn overgeleverd. Hij is uitgekomen bij handschrift Amsterdam, UB I G 47, dat een groot aantal preken bevat voor het tijdeigen en het feesteigen der heiligen plus een aantal exemplen.⁵⁶ Hierin zouden vijftien rubrieken uit het Tweede Collatieboek zijn opgenomen. In de bewuste gedeelten wordt volgens hem veelal uit dezelfde bronnen geput als voor het Eerste Collatieboek en de aanwezigheid van de exemplen wijst op een identieke structuur. Toch twijfelt hij: zo komt in handschrift U een andere vertaling van de homilieën van Johannes Chrysostomus voor dan in het Amsterdamse handschrift.⁵⁷ Het Amsterdamse handschrift vertoont parallellen met enkele homilieënverzamelingen, waarvan ons zojuist ook bleek dat ze een zekere verwantschap vertonen met het Eerste Collatieboek.⁵⁸

mei herdacht worden, op het programma staat.

53 In een aantal gevallen is dat niet zo, bijvoorbeeld ‘Vander advent ons Heren’, ‘Van bereidinge tegen ons Heren toecoemst’, ‘Van ons Heren vlien in Egipten’, ‘Vanden achte dagen’, ‘Van onses Heren doepsel’, ‘Vanden liden ons Heren’ (ook aangeduid als ‘Van ons Heren passie’) en ‘Vander vastentijt’.

54 Een aantal rubrieken lijkt een buitenbeentje te zijn: ‘Vanden X geboden’ (te lezen op de vierde zondag in de vasten), ‘Van werke der barmherticheit’ (vijfde zondag na Pasen) en ‘Vanden rike Godes’ (vierde zondag na Sacramentsdag). Zij lijken meer in het Eerste Collatieboek te passen, maar komen hierin echter niet voor. (Ik neem met Deschamps aan dat ‘Vanden rike Godes’ een andere rubriek is als ‘Vanden rike des hemels’.)

55 Ook in het eigen der heiligen lijken er een paar buitenbeentjes te zijn: ‘Vanden enghelen’, ‘Thobias historie’ en ‘Vander reynicheit’.

56 Deschamps 1959, p. 192. Hij zegt dat het alleen om f. 3r-162 gaat, wat hij later niet meer doet. De papieren codex uit de tweede helft van de vijftiende eeuw bevat o.a. achtendertig preken op naam van Augustinus, zeven van Bernardus van Clairvaux en ook veel preekexcerpten, zo blijkt uit het Repertorium van Middel nederlandse preken, dl. 4, p. 52-86.

57 Het Amsterdamse handschrift heeft drie preken die het Eerste Collatieboek ook bevat: op f. 44v-46v gedeeltelijk een preek van Bernardus van Clairvaux ter gelegenheid van de sterfdag van vader Hubertus (U: f. 125r-126r), op f. 61r-64r de preek van Johannes Chrysostomus over de aalmoezen (U: f. 117v-119r) (met daarna ook het exemplen over de tuinman) en op f. 281v-284r de preek van pseudo-Augustinus over een lichtvaardig oordeel (L: f. 142v-143v en U: f. 103v-104r). De preek over de aalmoezen komt volgens Deschamps uit een andere vertaling; van de andere twee moet dat nog uitgezocht worden. De incipits en explicits hiervan en ook van het exemplen lijken eveneens op een afwijkende vertaling te wijzen.

58 Het gaat o.a. om de hss. Utrecht, MCC BMH 77 en Leiden, UB Ltk. 336. Ook met de hss. Leiden, UB Ltk. 1874 en BPL 3477 zijn er veel overeenkomsten, zo blijkt uit het Repertorium van Middel nederlandse preken. (Voor de exacte vindplaatsen van de handschriften in het Repertorium, zie bijlage 3). Er is overigens ook een interessante link tussen het Amsterdamse

In zijn artikel uit 1987 is Deschamps veel stelliger met zijn beweringen over het Tweede Collatieboek. Hij stelt dat het gedeeltelijk bewaard is gebleven en noemt de titels van de twee stukken waaruit het bestond: ‘Die materie vanden hoechtijden’ en ‘Die materie vanden heilighen’.⁵⁹ 87 excerpten die hij heeft weten te identificeren komen voor in Amsterdam, UB I G 47 en een gedeelte hiervan is te vinden in de homilieënverzamelingen. Helaas geeft hij geen argumenten waaruit blijkt hoe hij tot deze zekerheid is gekomen. Omdat de juistheid van zijn inzichten moeilijk te controleren is, lijkt het me goed om vooralsnog terughoudend te zijn met het identificeren van het Amsterdamse handschrift als (een gedeelte van) het Tweede Collatieboek.⁶⁰ Het Amsterdamse handschrift moet, net als overigens de homilieënverzamelingen, eerst nog maar eens aan een grondige analyse onderworpen worden.⁶¹

handschrift en handschrift Deventer, Stadsarchief en Athenaeumbibliotheek hs. I,45 (101 F 11). Deze codex dateert van 1430-1450 en is afkomstig van de zusters van het gemene leven te Deventer (Brandeshuis) en bevat gedeelten uit de *Legenda aurea* in de vertaling van de Bijbelvertaler van 1360 en toegevoegde teksten (zie de BNM en het *Repertorium van Middelnederlandse preken*, dl. 5, p. 83-86). In de tweede productie-eenheid is een aantal exemplen en (gedeelten van) preken opgenomen, in de inhoudstafel aangekondigd als ‘Van zummigen exempelen’. Zeven teksten uit dit gedeelte komen ook in Amsterdam, UB I G 47 voor (niet in precies dezelfde volgorde of als een cluster), in een aantal gevallen ook met vrijwel exact hetzelfde opschrift, vgl. ‘Waertoe dattet nutte is der heilighen hoechtijt te hoelden ende wat wi dencken soelen’ (Deventer, f. 83v) en ‘Waer toe dattet ons nutte is der heiligen hoechtijde te halden ende wat wy dencken sullen inden hoechtijt der heiligen’ (Amsterdam, f. 156r).

59 Deschamps 1987, p. 410.

60 In het Amsterdamse handschrift komen in ieder geval wel regelmatig opschriften voor die sterk doen denken aan de rubrieken uit het Tweede Collatieboek zoals die in de leessleutel in U staan: ‘Vander besnijdinghe ons Heren’ (f. 40r), ‘Van Onser Liever Vrouwen Lichtmyse uut sinte Bernaerts sermoen’ (f. 54r), ‘Van ons Heren Hemelvaerts hoechtijt uut sancte Bernaert sermoen’ (f. 99v), ‘Vander hoechtijt van Pinxteren uutten boeke des Nyen Testaments dat geheiten is die Werken der apostelen’ (f. 118v).

61 Voor speurders naar het Tweede Collatieboek is er overigens nog een interessante kandidaat waarop lic. Daniël Ermens (Antwerpen) mij attendeerde: hs. San Marino, Huntington Library HM 1048. Het dateert van 1439 en wordt in het colofon aangeduid als ‘een devoet ende innich boesken vanden principalen ende meesten hoechtijden des jaers, welc ic vergadert hebbe uut scriften der heiligen, mit welken punten een mensche hem nuttelijc becommen mach, daer van denkende in elken hoechtijt na beloepe’ (f. 177v). In het handschrift zitten veel excerpten van preken van Bernardus van Clairvaux, maar het bevat ook traktaatachtige teksten. Zo staat op f. 1r-21v een tekst over advent en Kerst en op f. 54v-95v meer gedeelten die betrekking hebben op het leven van Jezus (de besnijdenis, de intocht in Jeruzalem en de passie), vervolgd op f. 139r-172v (opstanding, hemelvaart en de komst van de Heilige Geest). De katernen zijn overigens niet in de juiste volgorde ingebonden; zie Webber 1988.